

THEODOR HERZL NAPLÓI*

SHLOMO AVINERI

Theodor Herzl 1895 és 1904 között vezetett naplója – attól kezdve, hogy Herzl foglalkozni kezdett a „zsidók ügyével” (*die Judensache*), egészen 44 évesen bekövetkezett, korai haláláig – életéről és munkásságáról az egyik legfőbb forrásanyag, amelyet minden életrajzíró másképpen használt fel.¹ Csaknem kétezer nyomtatott oldalnyi terjedelme miatt viszont kevesen olvasták el az egész naplót. A Herzl-életrajzokat alaposan megvizsgálva kiderül, hogy néhol csak a meghatározó jelentőségű adatokat említik, a részleteket tartalmazó anyagot pedig többnyire nem is vették figyelembe. A századvégi Európa bemutatásaként is felfogható, gazdag és változatos anyag nagy részét még nem dolgozták föl kellőképpen, és kevés szerepet kapott a rekonstrukciókban Herzl beszámolója intellektuális útkereséséről. Maga a napló nagyon tarka képet mutat, különösen eleinte, amikor Herzl még cédulákra jegyezte le futólag, rendezetlenül és összefüggéstelenül mindazt, ami az eszébe jutott: ötleteket, amelyeket később még fel akart használni, cselekvési tervek és beszédek vázlatait. Később a napló majdnem napi rendszerességgel beszámol a különböző bankárokkal és politikusokkal folytatott tárgyalásokról és meghallgatásokról, a zsidó bizottsági ülésekről. Számos, fontos személyiségekhez intézett levelének vázlata is szerepel benne, és néha csipős megjegyzések beszélgetőpartnereiről és munkatársairól, akik közül néhányból ismert történelmi személyiség lett. Egy-egy bejegyzés hol több tucat nyugodtan megírt oldalból áll, esetenként szó szerint lejegyezve egy-egy megbeszélést, hol kapkodva, töredékes, szaggatott mondatokból, jegyzetekből egy későbbi (sokszor soha el nem készült) beszámolóhoz. Az effajta változatosság nem könnyíti sem az olvasást, sem a rendszeres feldolgozást.

A naplók kiadástörténete sem járult hozzá ahhoz, hogy a széles olvasóközönség hozzájuk férhessen. A német eredeti első, háromkötetes kiadása 1922–23-ban (ezt később Herzl műveivel együtt jelentették meg) Herzl közeli munkatársának és irodalmi hagyatéka kezelőjének, Leon Kellnernek a nevéhez fűződik.² Ez a kiadás azonban hiányos és meglehetősen megbízhatatlan: hivatalos cionista kiadó jelentette meg, ahol a szerkesztőbizottság – melynek tagja volt Herzl fia, Hans és olyan cionista gondolkodók is, mint például Martin Buber – a teljes szöveg közlése helyett inkább úgy döntött, hogy történelmi emlékművet emel. Egész összefüggő részeket hagytak ki; ugyanúgy kivágták a bíráló megjegyzéseket minden, a

cionista mozgalomban részt vevő vagy annak akár csak a perifériáján mozgó személyről, mint a kínos személyes vagy anyagi természetű részleteket. A kihagyásokat viszont nem jelölték, így az olvasó nem is tudhatta, hogy valami kimaradt. Az ilyen taktika azonban inkább árt, semmint védelmezné az illető személyt (gondoljunk csak Marxra vagy Engelsre). Mégis évtizedeken keresztül ez a kiadás volt a legfőbb forrás Herzl portréjának megrajzolásához. Az első héber fordítás (1930) is ezen a töredékes változaton alapult, melyet sokszor újra kiadtak, legutóbb 1960-ban, a Herzl születésének 100. évfordulójára megjelentetett írásai „teljes” héber kiadásában.³

A napló első teljes kiadása a jeruzsálemi *Central Zionist Archives*-ban őrzött kéziratok alapján furcsa módon angol fordításban látott napvilágot öt kötetben (Herzl Press, New York, 1960).⁴ A német nyelvű kritikai kiadás csak a nyolcvanas években jelent meg (Propylaen Verlag), Herzl összes művei tudományos kritikai kiadásának keretében, egy közös izraeli–német csoport munkájának és a Deutsche Forschungsgemeinschaft bőkezű támogatásának eredményeképpen.⁵ A szöveget különös gonddal és tudós buzgósággal kezelték, s az olvasó számára gyakran nehezen követhető tudományos apparátussal terhelték meg. Ezt a kiadást vette alapul az első teljes héber fordítás, melynek tervezett három kötete közül az első 1997-ben jelent meg.⁶

Ebből a bonyolult kiadástörténetből az is kiderül, miért volt nehéz a naplóhoz hozzáférniük az izraeli

* ■ Shlomo Avineri: Theodor Herzl's Diaries as a *Bildungsroman* című cikke nyomán. *Jewish Social Studies* 5 (1999), No. 3, 1–18., 25–31., 42–43. old.

1 ■ Lásd főleg Alex Bein: *Theodor Herzl*. Cleveland, 1962; Amos Elon: *Herzl*. New York, 1975; az újabbak közül: Ernst Pawel: *The Labyrinth of Exile – A Life of Theodor Herzl*. New York, 1989; Steven Beller: *Herzl*. New York, 1991.

2 ■ Theodor Herzl: *Tagebücher*. Berlin, 1922–23.

3 ■ Theodor Herzl: *Gesammelte Zionistische Werke*. Tel Aviv, 1934–35. 2–4. kötet.

4 ■ *The Complete Diaries of Theodor Herzl*. Szerk. Raphael Patai, ford. Harry Zohn. New York, 1960. Az alábbiakban a hivatkozások a *Naplókra* erre a kiadásra vonatkoznak.

5 ■ Theodor Herzl: *Zionistisches Tagebuch*. Szerk. Johannes Wachter és Chaya Harel. Berlin–Wien, 1983–85. 2. kötet. (A Herzl: *Briefe und Tagebücher* teljes kiadásában ez a 2. és 3. kötet.)

6 ■ Theodor Herzl: *Inyan ha-yehudim – sifrei yoman* [A zsidók ügye – naplók]. Ford. Josef Wenkert, bev. Shlomo Avineri, jegyzetek Michael Heyman. Jeruzsálem, 1997. 1. kötet. Bár ez a kiadás az 1983–85-ös német teljes verzióra épít, a tudományos apparátus közel kétharmadát elhagyja, közül viszont egy áttekintést Herzl életéről, ami nem szerepelt a német kiadásban.

vagy külföldi érdeklődőknek. Herzl saját beszámolója tehát nem nagyon érvényesül abban a Herzlről a cionista történetírásban és közkeletű mítoszokban kialakított, jól ismert képben. Az 1997-es héber kiadás előszavának írása során vált világossá számomra, hogy a szerzők gyakran egymástól vették át ugyanazokat az idézeteket, míg a napló teljes szövegét csak nagyon kevesen olvasták el.

Jelen tanulmányom a naplót, mely az eseményeket, az európai fővárosokban – többek közt Párizsban és Bécsben –, valamint Konstantinápolyban és Palesztinában megismert milióket Herzl – elfogult vagy szubjektív – verziója szerint dokumentálja, teljességében vizsgálja meg. Nem kíván újabb teljes Herzl-életrajzot nyújtani, célja csupán annyi, hogy megmutassa, hogyan lehet Herzl-t annak alapján értelmezni, ahogyan ő maga megélte a közszereplés kulcsfontosságú éveit.

Altalában az 1960-as angol szöveget követtem, minden hivatkozás a *Naplókra* erre a kiadásra vonatkozik. A fordítás összességében megbízható, bizonyos esetekben azonban néhány szót stilisztikai okokból megváltoztattam. A fordító nem állt olyan szerencsés viszonyban a nyelvvel, mint Herzl, ezért a fordítás gyakran lapos és nehézkes, ezenkívül sok helyen nagybetűvel ír olyan főneveket, amelyek csak a németben nagybetűsek. A jegyzetekben jelöltem azt a néhány esetet, amelyben a fordítás komolyan eltér az eredetitől.

VÁLASZÚTON

A naplók kétségtelenül legtöbbet idézett mondata az, amellyel 1897 augusztusában Herzl összefoglalóan értékeli a Baselban összehívott Első Cionista Kongresszust: „Ha egyetlen szóban kellene összegeznem a baseli kongresszust – melynek nyilvános említésétől tartózkodni fogok –, az így hangozna: Baselban megalapítottam a zsidó államot. Ha ezt ma hangosan kimondanám, általános nevettséget keltenék. Talán öt, de ötven év múlva már biztosan mindenki fel fogja ezt ismerni.”⁷

Ennek a kijelentésnek a magabiztossága, majdnem profetikus hangzása – „ötven év múlva már biztosan” – mindenképpen igazolja felvételét a cionista panteonba. Viszont csaknem ismeretlen, bár sok szempontból mélyenszántóbb és árulkodóbb az utána következő szakasz: „Egy állam létrehozása azon múlik, mennyire akarja a nép az államot... A terület csak anyagi alapvetés: az állam absztrakció még akkor is, ha területtel rendelkezik... Baselban minimális eszközök segítségével megteremttem ezt az absztrakciót, mely mint ilyen láthatatlan az emberek túlnyomó többsége számára. Fokozatosan kedvet csináltam az emberekben az államhoz, és azt éreztettem velük, hogy ők ennek az államnak a nemzetgyűlése.”⁸

Ezután hasonlít Herzl megfogalmazása Sieyès abbenak a francia forradalom alatt tett megjegyzéséhez, amellyel a polgárságot olyan osztályként jellemezte,

amely semmi, de minden, vagyis a nemzet teljessége akar lenni: „Ma a Cionista Kongresszus elnöksége semmi, még mindent fel kell építenünk.”⁹

A napló írásának éveiben Herzl tevékenységét végigkíséri az a felismerés, hogy egy nemzeti mozgalom kialakítása politikai szándék kérdése, nem pedig a többé-kevésbé objektív történelmi körülmények szükségszerű következménye. A napló mint személyes dokumentum csupán kifejeződése annak a nagy, tudati forradalomnak, amelyet Herzl is segített véghezvinni a zsidó történelem kritikus időszakában, a XIX. század vége felé és a XX. század elején. Arról a hosszú útról is egyértelműen tanúskodik, amelyet bejárva Herzl egyszerű, nem nagyon ismert és minden befolyás nélküli újságíróból akarateréjének és kitartásának köszönhetően nemzeti vezetővé vált. Ez a folyamat átalakította őt is és a segítségével létrehozott mozgalmat is. Herzl képe a maga sikereiről és kudarcairól egyben a cionista mozgalom sikereinek és korlátainak tükrö, bizonyos szempontból azoktól el nem is választható.

Hogy Herzl mennyire a politikai, nemzeti akaratban látja terve sikerének zálogát, az jól látható egy lapszéli megjegyzéséből, amelyet egy évvel az Első Cionista Kongresszus után, Hollandiában tett látogatása során írt le. Talán meglepő, hogy nem az akkoriban kibontakozó közép- és kelet-európai nemzeti mozgalmakban, hanem Hollandiában látja az emberi akarat szuverenitásának megnyilvánulását: „Látom, ahogy egy város nő ki az alföldből, hegyek, folyó és tenger nélkül, úgyszólván ok nélkül. Ez Hága. Bizonyítéka annak, hogy az emberi akarat városokat emel. Ha egy pontra bökök, és azt mondom, itt város lesz – valóban létrejön ott egy város. Hollandia egészében példa arra, hogy mit képes az ember kihozni a legkedvezetlenebb földből is.”¹⁰

Ez a semmiből világokat teremtő demiurgosz-alak Herzl 1898-ban Palesztinában tett látogatásakor is megjelenik. Jobban elbűvölte őt a Szezei-csatorna, mint az Akropolisz, amelyet útközben szintén meglátogatott, mert szemében a csatorna az emberi akarat felsőbbrendűségéről tanúskodik. 1895 júniusában, naplójának lelegején Herzl leírja azt a gondolatot, amely később utópisztikus regényének, az *Altneuland*-nak a mottója lesz („Ha akarjátok, nem mese”): „Soha senki sem gondolt arra, hogy az Ígélet földjét annak valóságos helyén keresse – holott annyira közel van. Mibennünk.”¹¹ Az emberi tudatban végbement forradalomra irányuló figyelem, a csaknem isteni teremtő erőnek ez a részegítő érzése végigkíséri Herzl naplóját, mint ahogyan tetteit is ezekben az években.

7 ■ 1897. szeptember 3. *Naplók*, II. 581. old.

8 ■ *Uo.*

9 ■ *Uo.*

10 ■ 1898. szeptember 30. *Naplók*, II. 674. old.

11 ■ 1895. június, *Naplók*, I. 105. old.

12 ■ Egy jellemző bejegyzésben (*Naplók*, I. 74. old.) Herzl azt mondja, hogy magyar huszárok fognak szolgálni a zsidó államban, mert sokkal látványosabbak.

13 ■ 1895. június, *Naplók*, I. 12. old.

Ugyanakkor átszövi a folytonos szorongás és a bizonytalanság érzése is, ami elkínzott lelkének és a terv eleve meglévő ambivalenciájának világos kifejeződése.

Herzl már a napló legelején öntudatosan kijelenti, hogy nagyszabású terven dolgozik, ám végig nem világos sem az ő, sem az olvasó számára, hogy mi is az tulajdonképpen: széles körű politikai mozgalom alapításába kezdett-e, vagy történelmi regényt ír? Kezdetben különösen ingadozik a *Realpolitik* létező világának címzett, pragmatikus politikai előterjesztések és egy képzeletbeli regény zavaros töredékei között, amelyek a zsidók sanyargatott helyzetéről szólnak, és utópisztikus megoldásként zsidó nemzetközösséget ajánlanak, címerekkel és romantikus képekkel teli impozáns középületekkel, felfegyverzett őrezredekkel és egy Mayflower-szerű hajóval.

Ezek a kezdeti szakaszok különösen figyelmes és kritikai olvasást igényelnek, a politikai akcióterv és a romantikus utópia tudatos különválasztását, még ha a szöveg megkülönböztethetetlenül összemosza is, és Herzl maga sem kezeli külön őket. Ezek a bejegyzések 1895 júniusában pár nap leforgása alatt születtek (és aránytalan nagy súllyal szerepelnek néhány életrajzban). Ez volt Herzl *Sturm und Drang* időszaka, amikor szabályosan elbarikádozta magát párizsi hotelezében – közvetlenül a Bécsbe való visszatérése előtt, miután éveket töltött Párizsban a *Neue Freie Presse* politikai tudósítójaként. Ha a személyes és családi okokat, amelyek miatt visszatért Bécsbe, nem vesszük is figyelembe, világos, hogy válaszüton állt: kilépjen-e a politikai színtérre egy drámai tettel, avagy folytassa újságírói és írói karrierjét? A naplóírás is az önmaga megértésére és a tisztánlátásra tett kísérlet.

A néhol heves feljegyzések jelzik Herzl válságát. A Párizsban töltött években a francia Harmadik Köztársaság legviharosabb éveinek politikai történéseiről tudósított a hatalom előszobáiból, s ez nyilván felkeltette benne a politikai szereplés és a közismertség vágyát. Nem lévén sem politikai tapasztalata, sem tömegbázisa, az a kérdés, hogyan törhet be a nyilvános-

ságba. Vajon egy drámai, feltűnést keltő regény, vagy pedig valamilyen politikai szerepvállalás lehet-e a belépő a közszíntérre? Mivel négyéves távollét után Bécsben nem voltak politikai és személyes összeköttetései, a választás az irodalmi és a politikai pálya között nem volt egyértelmű.

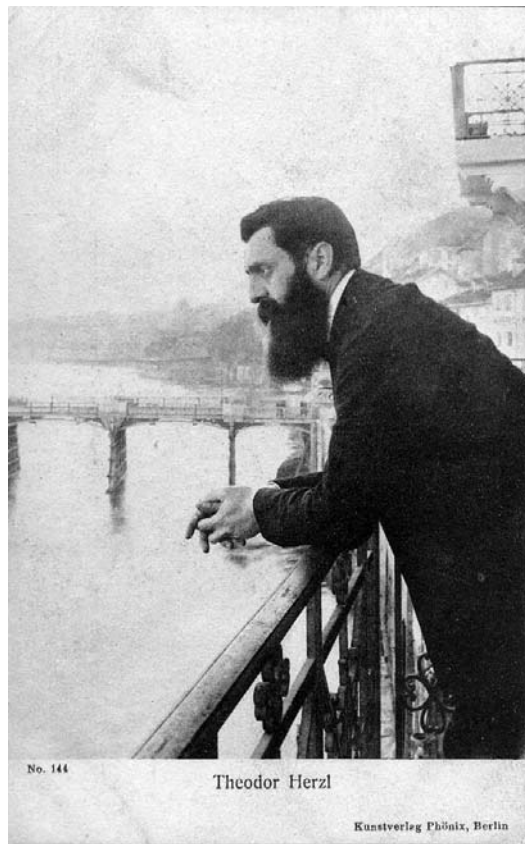
Végül a két alternatíva egyesült: politikai szerepében Herzl felhasználta azt az akciótervet, amelyet első naplójának vége felé dolgozott ki: egy (soha el nem

hangzott) beszéd a Rothschild-ház előtt, ami azután a *Judenstaat* (1896) alapjául is szolgált; de hasznosította az *Altneuland* (1902) című, sokkal későbbi utópisztikus regényhez készített vázlatait is. Meg kell jegyezni, hogy az utópisztikus regény lapjain sokkal realistább utópia bontakozott ki, mint azokon a neveléses, sőt talán szánalmas cédulákon, amelyeket bemásolt a naplóba. Az *Altneuland* valóban utópia, de józan, racionális és valószerű, a modern tudományra és a kortárs társadalmi eszmékre támaszkodik. Merőben más, mint a napló első lapjai, ahol Herzl szabadjára ereszti szárnyaló drámaírói és újságírói fantáziáját, s az eredmény inkább egy operára emlékeztet, mint komoly politikai gondolkodásra (szerepel egy Főpap díszes, fegyveres kísérettel, színpadias beiktatási ceremónia közepette).¹² Ebből már sem-

mi sincs az *Altneuland*-ban; Herzl is megjegyzi, hogy hatottak rá az olyan baloldali látványok, mint Edward Bellamy és a többi szocialista utópista író.

A melodráma azonban végig kísérti Herzlt. Amikor még bizonytalanodik, hogy merre tovább, vajon könyvet írjon-e, és ha igen, miféle könyvet – megemlíti beszélgetését Alphonse Daudet francia (és antiszemita) íróval, aki bátorította, hogy válassza a regény formáját, akár a szentimentális regényét is. Daudet azt mondta, a *Tamás bátyja kunyhója* többet tett a feketék egyenjogúsításáért, mint sok jól felépített tudományos mű: „Egy regény sokkal messzebbre elér.”¹³

Ez a gondolat végigkísérté Herzlt. 1901 májusában, a badeni főhercegnek a franciák elleni 1870–71-

es német győzelmét idéző zászlókkal díszített előszobájában várakozva megjegyzi: „A várakozás ezek között a zászlók között életem regényének újabb, folyton felbukkanó képe.”¹⁴ Az ottomán hatalom útvesztőiben elszenvedett kudarcát pedig 1902 áprilisában így összegzi szomorúan: „Ezzel véget ér politikai regényem ezen könyve.”¹⁵

Minderről azt is mondhatnánk, hogy nem más, mint Herzl találkozás a *Realpolitik* és a vízió között tátongó szakadékkal. Mindkettő rendszeresen szerepel a naplóban. A saját cselekvésképtelensége és az általa képviselt ügy erőtlensége miatti csalódottsága ellenére, korának legbefolyásosabb politikai személyiségeivel folytatott tárgyalásait egyfajta lelkesült, lángoló kötelességtudat hatja át. A szakadék felismerésének gondolata a német nevelődési regény hagyományába illeszkedik (e hagyomány Herzl számára nyilván nem volt idegen): a hős idealizmusa és a kifürkészhetetlen, homályos valóság, *Dichtung* és *Wahrheit* távolságának belátására Goethe monumentális műve a legjobb példa. Ebben az értelemben Herzl nemcsak a napló lapjain rajzolta meg a maga nevelődési regényét, hanem a zsidók és a világ történelmének vásznára is.

AZ OSZTRÁK–MAGYAR MONARCHIA POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI VÁLSAGA

Herzl ugyanakkor sosem írja le egyértelműen a naplóban, miért döntött úgy 1895 júniusában, közvetlenül Bécsbe való visszatérése előtt, hogy a zsidók ügyének (*die Judensache*) szenteli magát, amikor még számára sem volt világos, hogyan is fog hozzá.

A naplóban nincs jele annak, ami a bevett elgondolás, hogy a Dreyfus-ügy érlelte volna meg benne a meggyőződést, miszerint a „zsidókérdésnek” csak politikai megoldása lehet. A *Neue Freie Presse* párizsi tudósítójaként valóban közelről figyelhette meg az ügy kezdeti szakaszát (már elhagyta Párizst, mire az ügy a politikailag sokkal jelentősebb szakaszába ért, beleértve Emile Zola szerepvállalását). Jelen volt az első tárgyaláson és az ítélethozatalkor, amit Dreyfus nyilvános lefokozása követett. Párizsi tudósításaiban viszont alig tesz említést Dreyfus zsidó származásáról; sokkal nagyobb hangsúlyt kap a francia igazságszolgáltatás metsző kritikája és az undor a joggal történő nyilvánvaló visszaélés, a politikai, katonai és egyházi elit intrikái, a francia republikánus pártokat hatalmába kerítő, nyugtalanítóan sovíniszta, németellenes nacionalista hisztéria, valamint a parlamentáris és újságírói körök korrupciója miatt.

A napló tanúsítja, hogy Franciaországban Herzl felismerte a tömegpolitika veszélyeit, s hogy meg kell fékezni a populista, demagóg politikusokat. Viszont sem a párizsi cikkeiben, sem a több ezer oldalas naplóban nincs nyoma, hogy a Dreyfus-per győzte volna meg az emancipáció kudarcáról.

Azokról a rendkívüli jelentőségű évekről (1895–1897 között, a naplóírás megkezdésétől az Első Cionista

Kongresszus megnyitásáig), amikor Herzl kialakította elképzelését a zsidókérdésről, a napló majdnem napi rendszerességgel tudósít. Dreyfus neve azonban csak néhányszor, futólag bukkan fel. 1895 novemberében egy francia zsidó vezetővel folytatott beszélgetés során Herzl megjegyzi: „Szenvedtem, amikor Dreyfus kapitányt hazaárulással vádolták.”¹⁶ A beszélgetés kontextusa azonban világossá teszi, hogy itt nem valamiféle, a per okozta traumáról van szó, hanem zsidó szolidaritásról. 1897-ben ismét említi Dreyfust – egy osztrák államférfival beszélgetve Herzl azt mondja: a Dreyfus-ügy „furcsamód” újra hangot kap.¹⁷ Még 1898-ban is, amikor Zola heves reakciókat kiváltó pamfletje (*l'accuse*) már megjelent, Herzl azt írja az akkor Párizsban élő Nordau-nak: „A Dreyfus-per ellenére maga szabad országban él”,¹⁸ amit szembeállít a maga bécsi nehézségeivel. Csak közvetve említi meg Dreyfus 1899. júniusi megszabadulása az Ördög-szigetről. Aki a napló alapján akarja kimutatni a Dreyfus-ügy központi jelentőségét Herzl zsidó identitásának újraébredésében vagy a cionizmus felé fordulásában, csalódnai fog. Annak ellenére nem talál rá bizonyítékot, hogy a napló bővelkedik önelemző, introspektív részletekben és történelmi utalásokban.

Gyakran megjelennek viszont benne azok a sokkal súlyosabb veszélyek, amelyek azokban a régiókban fenyegetik zsidókat, ahol jóval nagyobb számban élnek, mint Franciaországban – ahol akkoriban alig százezren voltak: a zsidók tömegeinek eredeti lakóhelyükről való kiszakítása, valamint az óriási kivándorlási és menekültválság esélye. Így jutott el Herzl a zsidókérdés nemzeti, területi elvű megoldásához. Nem a franciaországi, hanem az ausztriai, német- és oroszországi eseményekben ismerte fel ezeket a jelenségeket. Nem kizárt, hogy a Herzlt közvetlenül követő korszak zömmel németországi származású cionista aktivistái és történészei terelték arrafelé a cionista történetírást, hogy a francia hatást (Dreyfus) hangsúlyozza Herzl elemzéseinek német és osztrák vonatko-

14 ■ *Naplók*, III, 1146. old.

15 ■ 1902. április 4. *Naplók*, III, 1270. old.

16 ■ 1895. november 17. *Naplók*, I, 273. old.

17 ■ 1897. november 24. *Naplók*, II, 601. old.

18 ■ 1898. február 23. *Naplók*, II, 615. old.

19 ■ 1895. június. *Naplók*, I, 4. old. A fiatalkori naplókra hivatkozás a külön kiadott részletekre vonatkozik, a *Briefe und Tagebücher* I. kötetében, ahol egy 1882. február 9-i bejegyzésben (611–616 old.) Dühring könyvének hosszú és keserű leírása olvasható. Ekkor Herzl 22 éves volt.

20 ■ 1895. június 28., a báró Albert von Rothschildhoz, a család bécsi ágának fejéhez írandó levél terve. *Naplók*, I, 190. old. Ezután hozzáteszi: „Rendkívül komoly dolognak tartom a zsidókérdést. Aki azt hiszi, a zsidóellenes agitáció múló hóbot, súlyosan téved. Mélyreható okok miatt elkerülhetetlen, hogy egyre rosszabbodjék, egészen a szükségyszerű forradalomig.”

21 ■ Lásd *Naplók*, II, 658. skk. old.

22 ■ *Naplók*, II, 619. old. A regény főhősét dr. Heinrich Friedjungról mintázta, aki a bécsi *Deutsche Zeitung*, a pángermán Deutscher Klub lapjának szerkesztője volt. A regényt végül nem írta meg. Az ausztriai antiszemitizmusról szóló legjobb leírás, bőséges forrással Peter Pulzer: *The Rise of Political Antisemitism in Germany and Austria* (jav. kiadás). London, 1988., különösen 121–184 old.

zású, ismétlődő elemei rovására, amelyek emlegetése kellemetlen volt a számukra.

A napló nyitó oldalain Herzl elmondja, hogy a zsidókérdés már régóta foglalkoztatja; fiatalkori naplójában és dr. Guedemann bécsi főrabbi-val folytatott levelezésében is írt róla. Eugen Dühring 1881-ben megjelent könyvét, *A zsidó probléma mint faji, morális és kulturális kérdés* úgy említi, mint a modern, faji antiszemitizmus létrejöttének egyik fontos jelét, majd hozzáteszi: „Ahogy az évek múltak, a zsidókérdés belém furakodott, belülről rágott, kínozott és gyötört.”¹⁹ Mindezt évekkkel a Dreyfus-ügy előtt; bevallja azt is, hogy egy időben úgy vélte, a tömeges kikeresztelkedés megoldhatja a problémát, de hamar rájött, hogy nem volna értelme.

Franciaország nem központi jelentőségű Herzl számára, ez egy 1895. júniusi levélből is kiderül: „Csak ott akarom elemezni az antiszemitizmust, ahol keletkezett, és ahol azóta is a központja van: Németországban.”²⁰ A modern antiszemitizmus – nemcsak a német Dühring, hanem Wilhelm Marr és Heinrich von Treitschke is – a német és osztrák politikai diskurzusból meríti az erejét.

Az antiszemita közbeszédet Herzl tágabb társadalmi környezetében fogta fel, amit számára Georg von Schönerer és a pángermán mozgalom, valamint Karl Lueger és a Szociális Keresztény Párt megjelenése jelentett. Nem egyszerűen antiszemita pártok voltak; az Osztrák–Magyar Monarchiát is fel akarták bomlasztani, s ebben Herzl olyan veszélyt látott, amely nemcsak Ausztria–Magyarország zsidó népességét, hanem a cseh–morva területeken, Szlovákiában, Galiciában, Bukovinában és Erdélyben élő zsidókat is fenyegeti. Kétféle zsidó élt ezeken a területeken, ennél többen csak az Orosz Birodalomban. Akkoriban Ferenc József szélsőségektől mentes, soknemzetiségű és -vallású birodalmát a zsidók a tolerancia és jólét bástyájának tekintették.

Herzl szemében mindez veszélybe került Lueger bécsi polgármesterré választásával – ekkor kezdte el a naplót. Egy idegengyűlölő populista demagóg tett szert választói bázisra egy fontos európai nagyvárosban, annak a birodalomnak a fővárosában, amely kiállt a tolerancia és a szélsőségek elutasítása mellett. Az új politikai és társadalmi valóság elkezdte aláásni a Habsburg-monarchia alapjait. Ez volt Herzl számára a vészcsengő, ezután kezdett el lázasan megoldást keresni a népes zsidó tömeg számára, amely addig azt hitte, menedékre lelt egy jóakarató birodalom szárnyai alatt. Herzl szoros kapcsolatot látott a Monarchia felbomlása felé vezető folyamatok és az antiszemitizmus megjelenése között. A napló tele van a magyarországi antiszemita pártok megerősödésének előrelépésével mint várható válasszal a zsidók szerepének megnövekedésére a bankvilágban és az iparban a dualista monarchia ezen részén. Figyelemmel kísérte a pángermán és a cseh nacionalista politika küzdelmeit is Csehországban, főleg Prágában, ahol sok zsidó átvette az uralkodó német kultúrát. Amikor az-

után a pángermán szervezetek „árja cikkelyeket” kezdtek bevezetni a rendelkezéseikben, amelyekkel nemcsak a zsidókat, hanem az áttérteket is kizárták soraikból, sok zsidó számára összedőlt a világ. Visszatérésre letek azok is, akik a cseh nemzeti mozgalom felé fordultak, és végül két nacionalista mozgalom politikai keresztüzében találták magukat. Herzl hasonló problémát érzékelt Galiciában, ahol a zsidó lakosság megoszlott a német és a lengyel kultúra ellentétes nyelvi követelése között, és ahol a szegénység, amely sok zsidó osztályrésze volt az elmaradott tartományban, is növelte nyomorúságukat.

A napló tükrében a birodalom szerkezeti válsága az európai politika és kultúra válságának és a kelet-közép-európai zsidó lét fenyegetettségének leképeződése. A főként Németországból érkező antiszemita eszmék csak elmérgesítik a politikai rendszer szerkezeti problémáját. A duális monarchia válsága minden másnál többször szerepel a naplóban, hiszen az osztrák *Reichsrat*-ban a liberális-konzervatív koalíció felbomlását eredményezte, és holtpontra juttatta a parlamentáris életet – természetes tehát, hogy Bécs egyik legjelentősebb politikai újságírójának gondolataiban kiemelkedő helyet foglalt el. Herzl azt látta, hogy az 1867-es kiegyezéssel elért stabilitás szétesőben van, és mivel a zsidók sorsa elválaszthatatlanul összefonódik a birodalom túlélőképességével, annak veszélyeztetettsége egzisztenciális fenyegetés a zsidó népességre nézve.

Herzl a *Die Welt*-ben közzétett, 1897-es cikksorozatában szigorú kritikával illeti a csehországi zsidókat, amiért a német nemzeti követelések oldalára állnak a csehekkel szemben. A német nacionalista párt Csehországban alapjában véve antiszemita, és a németek nem lesznek hálásak a zsidóknak a kéretlen támogatásért, a csehek ellenségessége viszont nőni fog a zsidókkal szemben – ahogyan nőtt is.²¹ A zsidók megoldhatatlan dilemma előtt állnak, állítja Herzl naplójának egy 1898. márciusi bejegyzése, amelyben azzal a gondolattal játszik el, hogy regényt írhatna a csehországi német ajkú zsidókat érintő kérdésekről. A regényben egy zsidó válna a németek vezérévé Csehországban, akik elutasítják, hiszen „csak nem vezetheti egy zsidó [...] a csehországi németeket”.²²

Az, hogy a zsidók a nyelvi és nemzetiségi követelések keresztüzében találták magukat, Herzl számára klasszikus példája volt annak a problémának, amit az emancipáció sem tudott megoldani. Az egyetlen megoldás a nép számára csak a távozás lehet. Herzl Bécsben annyira elmélyedt Bécsben a nyelvi és népességi politikában, hogy az osztrák miniszterekkel folytatott számos eszmecsereje során még a miniszterelnöknek címzett beadvánnyal is előállt az iskolák nyelvi szabályozásáról a vegyes etnikumú régiókban. A napló szerint egyre kevésbé bízott a megoldásban, s arra a következtetésre jutott, hogy a Monarchia bukásra van ítélve, mivel nem képes úrrá lenni az ellentétes nemzetiségi követeléseken. Alig pár évvel később egy ismeretlen festő megismerkedik a századvégi Bécs pán-

germán, csehellenes, antiszemita politikai kavalkádjával, és innen indul el, hogy belerángassa Európát legszörnyűbb háborújába, és hogy a holokauszt áldozatává tegye az európai zsidóságot.²³ Herzl halálának pontosan a tizedik évfordulóján azután egy szerb terrorista meggyilkolja az osztrák trónörökösöt Szarajevóban, s megkezdődik a Habsburg Birodalom szétesése. Az új születő államok – Csehszlovákia kivételével – nem képesek vagy hajlandók toleranciát, lehetőségeket és törvény általi védeltséget nyújtani a zsidóknak, mint egykor az Osztrák–Magyar Monarchia.

A napló bizonyítja, milyen lázasan keresett Herzl támogatókat elgondolásaihoz két liberálkonzervatív bécsi miniszterelnök, Casimir Badeni gróf és Ernst von Körber személyében – egyiküknek sem sikerült visszaverni az egymásnak ütköző nacionalista követelések támadásait. A Habsburg politikai vezetéssel folytatott tárgyalások egyrészt a cionizmus politikai támogatását célozták (többek között arra hivatkozva, hogy a Romániából beáramló zsidó menekültek veszélyeztetik az osztrák politikai stabilitást), másfelől – nem mindig átlátható módon – Herzl kinevezését egy új kormányparti újság élére, ami arra is lehetőséget adott volna, hogy az újság hasábjain írhasson a cionista eszméről. Ezt a *Neue Freie Presse* liberális zsidó tulajdonosai sosem engedélyezték neki, egyik fő cikkírójuknak.

Minél figyelmesebben követte nyomon a változásokat, annál inkább meggyőződésévé vált, hogy a Németországból eredő ideologikus, faji antiszemita tovább gyengíti az osztrák uralkodó osztály esélyeit arra, hogy közvetíthessen az ütköző nemzetiségi követelések között. Lueger megválasztása Herzl számára a vég kezdete, amit liberális kortársainak többsége nem látott meg.

Herzlnak az emancipációt illető általános kulturális pesszimizmusát, különösen Németországot és Ausztriát illetően, csak fokozta az Osztrák–Magyar Monarchia törekvésének felismerése. A liberálisok tévedtek, amikor azt hitték, pusztán jogi rendelkezésekkel az emberek egyenlő polgárokka tehetők; hogy elegendő eltörölni a zsidókat korlátozó törvényeket, és kiengedni őket a gettóból. Csakhogy – érvelt Herzl –, „amikor előjöttünk a gettóból, gettólakó zsidók voltunk, és azok is maradtunk”.²⁴ A zsidóknak is, s általában a társadalomnak is időre lett volna szüksége a kölcsönös alkalmazkodáshoz, az átálláshoz. A zsidókat a társadalom rosszállásának tette ki a pénz- és hitelvilágban játszott szerepük, a második generáció elmozdulása a kereskedelemről a szabad pályák (jog, orvostudomány) felé pedig a polgárság alsóbb rétegeiben keltett félelmet és fenyegetettségérzést. Ez a félelem kedvezett Luegernek és társadalmi antiszemita politikájának. Az emancipáció strukturális kísérőjelenségei Németországban és a Monarchiában jól ki-vehetők voltak, Franciaországban viszont alig léteztek, ezért sem foglalkoztatja Herzl a francia zsidó társadalmi közege. Szerinte a liberális kísérlet dilemmáján túl a szocialista eszmék – melyek éppen a ka-

pitalista liberalizmus ellentmondásai miatt vonzottak sok zsidót – sem jelentenek megoldást a zsidók számára. A német és osztrák tapasztalatokra hivatkozva jegyzi meg: „az antiszemita ellen nem segít az együttműködés a szocialista mozgalommal. Bizonyíték erre Németország, ahol Marx, Lassalle és újabban Singer ellenére kialakulhatott és megerősödött az antiszemita eszmék.”²⁵

Kegyetlen ellentmondás ez: a zsidók biztonsága a polgári rendtől függött, a polgárság által véghezvitt emancipáció viszont egy sor új feszültséget teremtett, amelyek mind veszélyeztették a zsidók pozícióját. A polgári rend belülről kezdett bomlani, és az olyan soknemzetiségű társadalmakban, mint az osztrák–magyar birodalom, a zsidók kétszeresen, társadalmilag is, nemzetiségileg is, kötve voltak. Ezzel párhuzamosan a liberális integráció esélye is elenyészően volt, egyrészt a zsidó mágnások elleni társadalmi kritika és populista demagógia miatt, másrészt pedig azért, mert sok zsidó a szocialista eszmék felé fordult. Herzl szerint a liberális zsidók gyakran alábecsülték a populista antiszemita veszélyeit: bár a létezését nem tagadhatták, marginális, múltó jelenségnek hitték, mely eltűnik majd a humanitárius jótékony és a toleranciára nevelés eredményeként. Herzl szemében ez elérhetetlen álom volt: a politikai valóság tömegesen vonzotta az embereket zsidóellenes jelmondatok zászlaja alá; s ezek a népies mozgalmak, amelyek maguk is a polgári rend megdöntésére törekedtek, megerősödtek a választójog kiterjesztése után.

Mindez az Osztrák–Magyar Monarchiában, ahol viszonylag nagy számú zsidó élt, az egész kormányzati intézményrendszert bomlasztani kezdte, ami pedig a tolerancia egyetlen biztosítéka volt. A megoldás már nem lehetett humanitárius és lassú lefolyású: politikai megoldásra volt szükség, még hozzá azonnal: a zsidókat ki kell vonni az európai politika csődjéből, mely képtelen fenntartani saját értékrendjét, és a nacionalista szélsőségek és társadalmi demagógia felé sodródik. A zsidókérdés az európai társadalom mély válságát fejezi ki, amelyre ez a társadalom képtelen megoldást találni. Ez tehát Európán kívül keresendő, a zsidó nemzetközösség megalapításában.

EREDMÉNYTELEN STRATÉGIÁK: A MÁGNÁSOKTÓL A TÖMEGEKIG

Ezen az elemzésen alapult Herzl eredeti stratégiája, amellyel teljes kudarcot vallott. A napló szerint megpróbálta megnyerni zsidó pénzemberek – először Maurice de Hirsh báró, majd a Rothschildok különböző ágai – támogatását a zsidókérdés megoldására ki-

23 ■ Hitler bécsi környezetét a XX. század első felében a leg-részletesebben Brigitte Hamann írta le nemrégiben, *Hitlers Wien* című könyvében. München, 1997. (magyarul: *Bécs és Hitler: egy diktátor tanulóiévei*. Európa, Bp., 2000).

24 ■ 1895. június, *Naplók*, I. 10. old.

25 ■ 1895. november 5. *Naplók*, I. 263. old.

26 ■ 1895. június 3. *Naplók*, I. 26. old.

dolgozott politikai tervéhez. Hirsh báró kezdeményezése, az argentinai zsidó földművestelepek létesítése, illetve a párizsi Rothschildok által a palesztinai zsidó településeknek nyújtott támogatás alapján azt remélte, a zsidó pénzarisztokrácia támogatni fogja a tervet. A napló első részei leírják, hogyan készült Herzl a találkozásra de Hirshsel, s látta be a sikertelen találkozó után, hogy jobban fel kell készülnie. A naplóban olvasható egy beszéd számos tervezete, amelyet Herzl az egyik Rothschild-birtokon készült elmondani a család különböző ágai jelen lévő tagjainak. Sosem került rá sor, a Rothschildok még csak nem is válaszoltak. A tervezetek azonban önmagukban is jelzik Herzl politikai fejlődését – segítették gondolatai tisztázásában.

Herzl tapasztalatlanságának, politikai rálátása hiányának tudható be, hogy tevékenységének e korai szakaszában nem sikerült mozgósítania a zsidó mágnásokat. Nem látta át a zsidó lét bonyolultságát, sem a vagyonos, rangos zsidók alapján véve ambivalens helyzetét. Hiába töltött éveket Párizsban, társadalmilag elszigetelt maradt, és szemben a később róla – részben általa is – kialakított képpel, nem mozgott otthonosan a francia elit társaságban és gazdag körökben. Abból, ahogyan a de Hirshnél tett látogatását leírja, akit a cionista eszme támogatására kért, kiderül, hogy életében először járt ilyen palota jellegű rezidencián, és először találkozott egy de Hirshéhez fogható rangú személlyel. Vidékiek naivitása, meglepetése a de Hirsh család jó ízlésén, őszinteségében is jelzi, mekkora távolság volt Herzl és a zsidó pénzvilág, vagy általában a párizsi felső tízezer szalonjai között. Ez a naivítás a csaknem messianisztikus küldetéstudattal párosulva hitette el vele, hogy mint viszonylag sikeres újságíró befolyás és társadalmi státus híján is sikert érhet el pusztán akaraterejével és hitének bizonyosságával, és meggyőzheti Európa leggazdagabb és leghatalmasabb embereit, hogy támogassanak egy politikai programot, csak azért, mert ő, Herzl azt mintegy megváltó erejű megoldásnak látja a zsidók szorult helyzetében.

Herzl kudarca bele volt kódolva a helyzetbe. Bár elemzései feltárták a zsidó pénzarisztokrácia sajátos és ennélfogva sebezhető gazdasági pozícióját, azt nem látta, mennyire ambivalens a helyzetük az európai társadalomban és politikában. Gazdasági erejük minden európai uralkodó és kormány számára kívánatos volt, ugyanakkor minden gazdagságuk, kiváltságuk, nemesi címük, palotáik, versenylovaik ellenére a zsidó származásuknál fogva megmásíthatatlanul kívülállók maradtak. Emiatt nagyon óvatosan léphettek csak, vigyázva, nehogy olyasmibe keveredjenek, ami egy önálló zsidó politika látszatát keltheti. Herzl jól látta, hogy egy de Hirsh vagy Rothschild – minden bizonnyal tudatában felelősségüknek a gazdagságuk és társadalmi pozíciójuk kiváltotta társadalmi antiszemitizmusért – hajlandó, mint a múltban sokszor, a zsidó szolidaritásra, de ez emberbaráti szolidaritás, nem pedig politikai akció. A független zsidó politizálás akkoriban reménytelen ábrándnak látszott, és

olyan bankárok, mint de Hirsh vagy a Rothschildok nem kockáztatták a pozíciójukat és hatalmukat azzal, hogy ilyesmiben részt vesznek, ami ráadásul ellentétes volt saját meggyőződésükkel is, hogy egyszer végül sikerül beilleszkedniük az európai társadalomba. Más az emancipáció általános liberális eszméire hivatkozva szót emelni az üldözött zsidók érdekében – például Damaszkusz vagy Oroszország kapcsán –, és megint más a független zsidó politizálás.

A zsidó pénzarisztokrácia végső soron az európai politika szükségleteiből és kríziseiből élt. Sokat keresett a politikai konfliktusokon és a hadi szükségleteken, a státusát pedig egyértelműen annak köszönhető, hogy felette áll a dinasztikus nagyhatalmi politikának, hiszen minden dinasztia és minden hatalom szövetségese, ha profitérdeke úgy kívánja. Évekbe tellett, míg a Rothschild család angol ága nem profitszerzés és nem zsidó filantrópia céljával bekapcsolódott egy olyan politikai akcióba, amely politikai előnyöket akart teremteni a zsidóságnak mint népnek.

Herzl később maga is rájöhett erre. Egy de Hirshnek címzett, ám valószínűleg soha el nem küldött, kihívó hangú levélben írja, kezdeti erőfeszítéseinek csődje nyomán: „Ön a pénz nagy zsidója, én pedig a léleké.”²⁶ Nem kis megaláztatásban volt része, és ezáltal a saját kárán tanult. Viszont azt is felmérte, hogy a Rothschildok vagyona probléma a zsidók számára, és abban reménykedett, hogy e kínos ténnyel szembenézve, anyagilag támogatást nyújtanak majd politikai elgondolásához. Nagyon hamar kiderült azonban, hogy ha egyáltalán sikerül véghezvinnie tervét, az nem a zsidó pénznek és befolyásnak lesz köszönhető, hanem a zsidók szegénységének és szorongatott helyzetének. Herzl tehát ténykedése korai szakaszában felismerte, hogy a szegény, elnyomott zsidók az ő tömegbázisa. Hogy ezt miként lehet politikai valósággá alakítani, az ekkor még nem volt világos.

A zsidó nagytőkésekkel vallott kudarca után Herzl még mindig hitt abban, hogy rábeszélő készsége mintegy *deus ex machina*ként sikerre viszi tervét. Egyetlen, kezdeti hibának látta azt, hogy nem a megfelelő embereket szólította meg: a vagyonos zsidókat a politikai világ vezetői helyett.

A napló az erőfeszítések második szakaszáról is tanúskodik: megpróbált bejutni a német uralkodóhoz, sőt még az idős, akkorra már hatalmát veszített Bismarckhoz is. Sikerült összeköttetéseket találnia II. Vilmos császár közeli köréhez, a badeni főherceghez és néhány miniszterhez, de a császárhoz nem jutott el. Saját költségén kiadta *Der Judenstaat* című füzetét, amely a Rothschild-házhoz címzett beszédek tervain alapulván, gondosan megfogalmazott, stratégikus, jogi nyelvezettel íródott. 1896 júniusában saját költségén elutazott Konstantinápolyba, a szultán udvarába. Magánemberként próbálta meggyőzni a szultánt, ami szánalmas, eleve kudarca ítélt kísérlet volt, s további megaláztatásokkal és nem kis pénzügyi veszteséggel járt, hiszen természetesen nem találta meg az utat az ottomán udvar bizáncias labirintusában.

Herzl, az újonc, sok hasznos dolgot megtanult a közéletéről ebből a két kudarcsorozatból – egyfelől a gazdag zsidókkal, másfelől azzal, hogy tömegbázis nélkül akart betörni a világpolitikába. Bár egyáltalán nem sikerült felkeltenie a világ államférfiainak figyelmét, mégis megtalálta azokat az első kapcsolatokat, amelyekre későbbi kapcsolathálózata épült. Az új ismerősök között befolyásos emberek is voltak, tényleges összeköttesben az igazi hatalom birtokosaival, még ha személyes hatalmuk nem volt is számottevő. A badeni főherceggel például, aki sok éven át segítette Herzlt, vagy a politika és az újságírás holdudvarában, néha a korrupció és a pénz diktálta újságírás határán mozgó személyekkel. A későbbiekben e kapcsolatok közül néhány hasznosnak bizonyult, mások kevésbé, mindenesetre Herzl alaposabban megismerte a valóságot, azt a színteret, ahol reményei szerint egy teljesen új, addig sosem látott szerep várt rá.

A zsidó körökben Herzl korábban teljesen ismeretlen volt – végtére is sosem vett tevékenyen részt a zsidó politikában és közügyekben. A támogatók keresése közben és a *Judenstaat* megjelenése nyomán neve lassan ismertté vált Bécs, Párizs, London és Kelet-Európa zsidó köreiben. Néhol inkább hírhedt volt, mint híres, ám a kritika és a támadások célpontjának lenni is egy módja a névtelenségből való előbújásnak. Amikor 1897-ben elhatározta, hogy a Cionista Kongresszus összehívására készülve, megjelenteti a *Die Welt* című hetilapot, először nyílt alkalma a közvélemény elérésére a cionista ügy érdekében – a *Neue Freie Presse* szerkesztői ugyanis ragaszkodtak ahhoz, hogy Herzl cionista elgondolásai még csak meg sem legyenek említve a lapjukban.

Herzl így végül rátalált arra a stratégiára, amely későbbi tevékenységének alapja lett. Egy kevésbé egocentrikus ember a kezdeti kudarckok és megaláztatások után talán feladta volna; Herzl nagy teljesítménye éppen az volt, hogy tanult a hibákból, és kialakította azt a kombinációt, ami az ismeretlenségből kirepítette őt és az általa létrehozott mozgalmat az elismerés és szervezeti felépítettség felé. A stratégiát három összetevő egyenlőtlen keveréke alkotta: diplomáciai munkájának folytatása, hogy nemzetközi szintű politikai támogatókat találjon a cionista mozgalom számára; politikai tömegmozgalom létrehozása – a cionista szervezet, amely az éves kongresszusokból lassan megszületett – a zsidó politikai akarat letisztulásának segítésére és a nemzetközi kapcsolatok ápolására; a cionista szervezet pénzügyi és szervezeti struktúrájának megeremtése.

A cionista munka Herzl személyiségével és munkásságával párhuzamosan érlelődött. Még ha nem megyünk is bele mélyenszántó és nehezen bizonyítható pszichológiai magyarázatokba, amelyek a kor kívánalmainak megfelelően gyakran szerepelnek Herzl életrajzi irodalmában, mindenképpen leszögezhetjük, hogy a napló írója alapvető átalakuláson ment keresztül. Eleinte az új szerepét kereső újságírót látjuk: legyen talán sikeres szerkesztő, politikus, vagy dráma-

író? Esetleg államalapító, vagy Lükurgosz-szerű törvényhozó? Magatartása naiv, társadalmi helyzete periferikus, nagyon is érzi tapasztalatlanságát, amikor magas rangú személyiségek vagy bármilyen közönség előtt kell fellépnie. Ha volnának egykorú beszámolók az első zsidó témájú találkozóiról, valószínűleg azt jeleznék, hogy nem keltett komoly benyomást. Nem kétséges, hogy sok tárgyalópartnere anyagi előnyökre pályázó embernek látta, (zsidó) újságírónak, aki politikusok és gazdag bankárok között közvetítve igyekszik pénzt és nevet szerezni magának. Az az óvatosság, már-már megszállott gondosság, amivel Herzl mindenféle anyagi ügyet kezelt, mutatja, mennyire érzékenyen érintette, ha ilyen kedvezőtlen színben tűnt fel.

Mire a történet a napló végén kiteljesedik, teljesen más a Herzlről alkotott kép. Bár nemzetközi próbálkozásai nem hoztak sikert, s az általa alapított intézmények szervezetenként gyengék, bizonytalan finanszírozásúak, alig kilenc év alatt (a naplóírás kezdetétől haláláig) Herzl mégis megváltoztatta a zsidó politikát, és ezen keresztül a világpolitikát is, még ha ez csak sok év múlva vált is világossá.

Nagyrészt az ő fáradhatatlan és jórészt sikertelen munkálkodásának eredményeképp a zsidóügy marginális kérdéssé a világpolitikai kérdéssé lett. Addig néhány tengődő zsidó értelmiségi és pénztelen humanitárius intézmény belső köreiben vagy néhány szenvedélyes és homályos publikációban vitatkoztak róla, cseppet sem hatékonyan, a kelet-európai letelepedési övezet kisszámú olvasótábora érdeklődésétől kisérvé. A Cionba való visszatérés gondolata az ismeretlen zsidó folyóiratoktól eljutott a világsajtóig, az európai nagyhatalmak tárgyalótermeibe, külügyminisztériumaiba, kancelláriáiba és nagykövetségeire.

Herzl színre lépése előtt egyetlen zsidónak sem sikerült a csaknem teljes névtelenségből alig tíz év alatt odáig eljutnia, hogy a zsidóság ügyeiről tárgyaljon a német uralkodóval, a török szultánnal, az olasz királlyal, a pápával, Németország, a Monarchia vagy Olaszország miniszterelnökével és külügyminiszterével, a brit gyarmati titkárral, az orosz pénz- és belügyminiszterrel, és egy sor más politikussal és méltósággal. Herzl naplóinak névmutatója olyan, mintha a nemzetközi *Ki kicsodát*, vagy a gothai almanachot olvasnánk. Ez már önmagában is kiemelkedő teljesítmény. A pápának is kevés személyes hatalma van, de mögötte áll a nagy hatalmú, óriási és történelmi tapasztalatokban gazdag katolikus egyház. Herzl viszont csak a saját akaraterejére támaszkodhatott, és eszköztára is kimerült abban, hogy szikrát csíholt zsidó és nem zsidó tárgyalópartnerei szívében. Így érte el, hogy a zsidókérdés rárajzolódjék a világ térképére. Kévszemzeti vezető vitte ilyen szerény háttérrel – légiók, hadsereg, *underground*, terrorcselekmények, anyagi bázis és stratégiai partnerek nélkül – ilyen sokra.

Herzl újságíróként megtanulta, hogy a személyes kapcsolattartás és a nyilvánosság előtti jelenlét a mo-

dern politika talán leghatékonyabb fegyvere – a zsidók számára a századfordulón, politikailag gyenge nép lévén, mindenképp. Sokszor visszatér a szimbolikus nyelv szükségességére és a szimbólumok hatalmára a politikában. „A nemzetekkel a gyermekek nyelvén kell beszélni: ház, zászló, dal a kommunikáció jelképe”²⁷ – írja építész barátjának, Oscar Marmoreknek, amikor felmerül a gondolat, hogy Baselen állandó konferenciaterem épüljön a cionista kongresszusok számára. Ő alakította ki a fiatal cionista szervezet pénzügyi és szervezeti struktúráját, és minden zsidó aktivistánál jobban felmérte, mire képes a tömegtájékoztató a gyengék és elnyomottak érdekében. Akiket légiók támogatnak, azoknak nincs szükségük a tömegtájékoztatóra, a gyengéknek viszont az egyetlen fegyverük lehet.

A CIONISTA DIPLOMÁCIA MEGSZÜLETÉSE

A naplók a cionista diplomácia születéséről is tanuskodnak; a következőkben Herzl *modus operandi*jéről és a diplomáciai kapcsolatok kezelésének fejlődéséről lesz szó. Nyilvánvaló, hogy a naplók úgy láttatják Herzlt, ahogy ő maga akarta. Kétségei, bizonytalansága és útkeresése mégis tisztán érezhető, és nyomon követhető a cionista diplomácia által bejárt kanyargós út is.

Herzl politikai és diplomáciai kapcsolatait fejlesztve elérte, hogy a cionista ügyet a világpolitika térképére helyezze. A *Hoveváj Cion* majd két évtizedes működése alatt töredékét sem teljesítette annak, amit Herzl néhány év alatt. Igaz, e kapcsolatok közül egy sem hozott eredményt: a találkozókön egyetlen pártolót sem sikerült megnyernie a palesztinai vagy Palesztina-közeli (ciprusi vagy Szináj-félszigeti) zsidó letelepedés ügyének.

Mégis ez a kudarc teremtett alapot a diplomáciai tárgyalások számára, amelyek 1917-ben a Balfour-deklarációhoz, végül pedig az 1947-es ENSZ-döntéshez vezettek, amely nemzetközi legitimitációt biztosított Izrael államának megalapításához 1948-ban. A zsidó szegénységnek, humanitárius megfontolásoknak és a kormányok és nagyhatalmak saját érdekében sajátos keveréke volt ez – álom és *Realpolitik* hatékony elegye, amelynek előállítására a napló tanúsága szerint Herzlnak sok idejébe és fáradozásába került. Ami Herzl számára hiábavaló próbálkozásnak tűnhetett, azt a napló mégis egyfajta nevelődési regényként mutatja be: hogyan lett a névtelen, naiv, pusztai hősködből államférfihöz méltó érettségű személyiség.

1895-ös indulásakor semmilyen tapasztalata nem volt a közügyekben, sem használható kapcsolata az európai politika vezető köreivel akár Ausztriában, akár Franciaországban. Igaz, hogy a „*Neue Freie Presse* szerkesztője” szerepelt a névjegykártyáján, ami sok ajtót megnyitott előtte (esetenként zavarba hozva a főnökeit), de addigi újságírói kapcsolatai nem voltak sem széles körűek, sem jelentősek. Ebből a szempontból nézve a napló kettős folyamatot kísér végig,

kapcsolatai alakulását és azt, ahogyan ő maga tapasztalt vezetővé és tárgyalópartneré vált egyre szélesedő kapcsolathálózatán révén és a jelentős, bár sikertelen diplomáciai tárgyalásokból okulva. 1904-re – közvetlenül korai halála előtt – Herzl teljesen más ember, mint volt 1895-ben, amikor „rendkívül fontos dologra készült,” de azt sem tudta, hogyan fogjon hozzá.

Újságírói tapasztalata érdekes módon nem mindig vált hasznára. Mivel évekig a Palais Bourbonból, a francia Nemzetgyűlés székelyéről tudósított, túlhangsúlyozta azt, ami a nyilvános vitákban hangzott el, míg a politikai élet apró részleteit nem mindig látta át; folyosói pletykákat is gyakran tényként szólt bele tudósításaiba. Ezért gondolta az első találkozási során, akár a német uralkodóval, akár az ottomán udvari méltóságokkal, hogy pusztai szóvirágokkal célt érhet, hogy elég meggyőznie őket a terv igazságáról ahhoz, hogy elnyerje támogatásukat. Gyakran értelmezte félre beszélgetőpartneré jó modorát és udvariasságát, támogatásnak vagy egyetértésnek véelve. Nem vette észre, hogy a diplomácia játékszabályai – különösen a századvég arisztokrata köreiben – megkövetelik az udvariasságot és az előzékenységet, a finom, általános dicséretet és a konfrontáció vagy az éles hang mellőzését. Ugyanakkor a kezdeti tárgyalásait kísérő téves optimizmus megadta neki a szükséges lendületet és reményt a további munkához, míg a neki címzett mondatok valóságosabb olvasata bizonyára kedvét szegte volna.

Tárgyalópartneréi bonyolult egyéni és nemzeti szintű üzleti érdekeivel sem volt mindig tisztában. (Ez legjobban a Konstantinápolyban előterjesztett, végtelenül naiv pénzügyi tervzetén látszik.) Annak sem volt tudatában, hogy nem egy vele tárgyaló államférfi személyes kapcsolatban állt zsidó pénzemberekkel, akik néha nyilván arra intették őket, hogy ne figyeljenek a sokak szemében kissé erőszakos, próféta játékos újságíró irracionális képzelgéseire.

Herzl csak lassan értette meg, hogy a gondosan csiszolt megfogalmazás és a meggyőző beszéd még nem állítja az ő oldalára Európa kancelláriáit. Fejlődött viszont a beszédtechnikája, amely eleinte ideges és vonatott volt – ezt maga is őszintén elismeri. Rájött, hogy az udvarias mondatok a diplomácia vejejárói, de az egyértelmű érdekek és a tényleges nyomásgyakorlás támogatása nélkül hatástalanok. Erről azok az osztrák–magyar politikusok győzték meg, akik révén megismerkedett a dualista monarchia belpolitikájának részleteivel. Egy rögeszme lelkes képviselőjéből egy mozgalom vezérévé vált, melynek erejét nyilván túlbecsülte. Az sem volt mindig hasznos, hogy szívesen emlegette név szerint azokat a magas rangú személyeket, akik állítólag támogatják a cionizmust. Csak nagy sokára vette észre azt is, hogy a konstantinápolyi udvari intrikák megghiúsítják a tisztánlátást: több hiábavaló utat kellett megtennie a szultán udvarába ahhoz, hogy rájöjjön, az udvarban néha őt használják olyan intrikák eszközeül, amelyekről még csak fogalma sincs. Időbe telt, amíg eljutott ahhoz a poli-

tikai felismeréshez, hogy a Török Birodalom legjobb esetben is csak korlátozott számú zsidó bevándorlást engedélyezné, s azt is akkora összegért, amennyit a cionista mozgalom nem tudna előteremteni – mint ahogy az 1492-ben Spanyolországból kiutasított zsidók egy részét is befogadta, vagy a Kaukázusból az oroszok által kiűzött muzulmánokat, vagy a Bosznia-Hercegovinát 1878 után elhagyókat. A szultán viszont sosem fogadná el egy területileg egységes zsidó település létrehozását Palesztinában vagy bárhol a birodalomban, jól tudva, hogy ez előbb-utóbb egy önálló politikai entitás kivívásához vezetne.

Az 1902-es konstantinápolyi látogatást követően, amikor a szerencséje a leginkább elhagyta, Herzl belátta, hogy a cionista mozgalom még túlságosan gyenge ahhoz, hogy betörjön a világpolitikába. Ugyanakkor azt is tudta, hogy egyszer elérkezik majd a palesztinai zsidó letelepedés engedélyeztetésének a pillanata – bár ez jóval később következett be, mint ahogy remélte, akkor, amikor a Török Birodalmon az európai hatalmak megosztottak. Ez lett az a történelmi esemény, amely végül a Balfour-deklarációhoz vezetett.

1903 nyarán, a kisinyovi pogromok után és a Hatodik Cionista Kongresszus hajnalán Herzl – most már egyre érettebben – orosz politikusokkal tárgyalt. Vjacseszlav Plevé gróf, az orosz belügyminiszter volt az egyetlen, aki óvatosan és nagy körültekintéssel, de mégis írásba adta Herzlnek a cionista ügy támogatását. Az időzítés nem volt véletlen: a kisinyovi események a zsidókat és a nem zsidókat egyaránt megdöbbenítették. Az oroszországi antiszemitizmus mértéke ismert volt, akárcsak a cári kormány nyíltan antiszemita politikája. Ez volt az óriási zsidó kivándorlás oka az Orosz Birodalom területéről, különösen 1882 után. A kisinyovi pogrom viszont egészen más volt: tömeges gyilkosság fényes nappal, a rendőrök szeme láttára, sőt a hírek szerint a hivatalos szervek hallgatólagos támogatásával. A tömegtájékoztatás új eszközei nemcsak tudósításokat, hanem képeket is közöltek a brutálisan meggyilkolt emberek tömegeiről, sebesültek százairól, kifosztott, felgyújtott üzletek és házak ezreiről. Az új század küszöbén Európa értetlenül állt azelőtt, hogy ilyen középkori jelenetek játszódhatnak le a kontinens közepén.

A sajtó kisinyovi jelenléte az események idején nemzetközileg kényes helyzetbe hozta a cári birodalmat. A nyugati sajtó nagy része rengeteg elitélő beszámolóban marasztalta el az orosz államot, amiért saját alattvalói meggyilkolásában segédkezett; számos európai kormány tiltakozott az orosz hatóságoknál, részint zsidó petíciók hatására, részint általános humanitárius alapon (vagy azért, mert attól tartottak, hogy zsidó menekültek árasztják el Nyugat-Európát). Végül, de nem utolsósorban, az európai és az amerikai zsidó bankházak egész sora állította le a pénzügyekben lévő orosz cári birodalomnak folyósított hiteleket, vagy legalábbis a leállításukkal fenyegetőzött.

Herzl észrevette, hogy a zsidók szorongatott helyzete és az orosz uralkodóra nehezedő nyomás egye-

dülálló lehetőséget rejt magában. Évekig hasztalanul próbált kapcsolatba lépni orosz politikusokkal és az uralkodócsalád tagjaival. Mindez most sikerült egy szentpétervári lengyel hölgy segítségével, aki korábbi irodalmi műveiben kifejezte rokonszenvét a cionizmus iránt, és közeli kapcsolatban állt néhány miniszterrel.²⁸ 1903 augusztusában Herzl elindult Szentpétervárra, nem cári vagy főhercegi audienciára, hanem hogy találkozzék Plevé gróffal, a belügyminiszterrel és a pénzügyminiszterrel, Szergej Vitte gróffal. A naplóban leírt sok száz diplomáciai tárgyalás közül a velük folytatott eszmecsere a legfigyelemreméltóbb.²⁹ A mogorva és nyíltan antiszemita Vittében csalódnia kellett, de a Plevével folytatott tárgyalásai során érzékeltetni tudta az összefüggést a zsidók helyzete és a cári birodalom legfőbb belső gondjai között, és felvázolta mindkét probléma lehetséges megoldását, a szervezett kivándorlást. Úgy vélte, az egyéni emigrációval szemben a tömeges emigráció csak egy politikai terv részeként valósulhat meg, mely lehetővé tenné a kivándorlás megszervezését és finanszírozását. Mindez pedig csak úgy érhető el, ha a cionista szervezetet a célterület feletti jogával együtt nyíltan elismerik.

Herzlnak sikerült felülemelkednie az érzésein, amikor a nyilvánvalóan nem zsidóbarát, bár diplomatikusan udvarias Plevével tárgyalt, akivel végül közös álláspontra jutottak a cári birodalom területén élő nagyszámú zsidó kisebbséget illetően. Herzl kifejezte meggyőződését, hogy a zsidók oroszországi helyzete nehéz dilemma elé állította az orosz vezetést, ami magát a cárizmust is fenyegetheti. Úgy tűnt, Plevé egyetért. Egyrészt, mondta, az állam egyenrangú polgároknak tekintené a zsidókat, ha társadalmilag és nyelvileg beilleszkednének az orosz közegbe, feladva közösségi és vallási különállásukat. Másrészt Plevé beismerte, hogy mindez újabb problémát szülne: a zsidó diákok ellepnék az orosz gimnáziumokat és egyetemeket, s előbb-utóbb korlátozni kellene a számukat (numerus clausus). Máskülönb „kifogy-nánk a keresztényeknek adható posztokból”³⁰ – állította az orosz miniszter. Herzl véleménye szerint ez viszont forradalmi tevékenységre ösztönözné a zsidókat, ami az antiszemitizmus erősödésével és az elnyomás fokozódásával járna.

Furcsa módon nem volt közöttük véleménykülönbség az alapkérdésben. Herzl fel tudott emelkedni az alkalomhoz, és nem fecsérelte az időt az antiszemita politika elítélésére (hiszen úgyis csak védekezést váltott volna ki), hanem arra kérte Plevét, hogy mondja meg, mi volna a kiút. Ha a zsidókat tovább-

28 ■ A közvetítő Paulina Korwin-Piotrowska költőnő volt, aki egy különleges verset írt a cionizmushoz, amelyet felolvastak a Második Cionista Kongresszuson 1898-ban. Évekig hiába próbált Herzlnek segíteni, hogy találkozhasson orosz politikusokkal.

29 ■ Az alábbiak Herzl hosszú bejegyzéseiből származnak. In: *Naplók*, IV. 1519–1540. old.

30 ■ *Naplók*, IV. 1525. old.

31 ■ 1902. augusztus 22. *Naplók*, IV. 1349. old.

A Typotex Kiadó ajánlatából

15% kedvezménnyel a kiadóban
(Bp, 1024, Retek u. 33–35)

**Draaisma, Douwe: Miért futnak egyre
gyorsabban az évek?**

Test és lélek sorozat
252 oldal, B/5, 2600 Ft

Ries, Julien: A szent antropológiája.
A Homo religiosus eredete
és problémája

352 oldal, B/5, 2900 Ft

**Farkas Attila Márton: Filozófia előtti
filozófia**

Szimbolikus gondolkodás
az ókori Egyiptomban
340 oldal, B/5, 3300 Ft

Moss, Ralph W.: Szent-Györgyi Albert
344 oldal, B/5, 3300 Ft

Neumann János válogatott írásai
Principia Philosophiae Naturalis sorozat
380 oldal, 1850 Ft

Lénárd Sándor:
Egy magyar idegenvezető
Bábel tornyában

Lénárd Sándor írásai a nyelvekről
Szerkesztette Siklós Péter
és Terts István
324 oldal, 1750 Ft

Szabolcsi Bence válogatott írásai
Szerkesztette Wilhelm András
652 oldal, 5600 Ft

Rosengren, Karl Erik: Kommunikáció
Társadalmi kommunikáció sorozat
250 oldal, 2450 Ft

más, óvatosabb emberek nem merészkedtek, vagy pedig elkedvetlenülítette volna őket a sok kudarc. A napló Herzl akaraterejéről és érési folyamatáról is tanúskodik minden bizonytalansága és szellemi agóniája ellenére – amit gyakran túlkompenzál a megfelelő öltözékhez és a kifogástalan modorhoz való ragaszkodásával. Van a naplóban egy olyan bekezdés is, amelyben Herzl a saját történelmi szerepéről ír – talán ezt szerette volna sírfeliratául. Az orosz cionisták közül néhányan élesen szembehelyezkedtek vele mind lényegi, mind ügyrendi kérdésekben. Ekkor Herzl keserűen tör ki: „Egy nap, amikor már létezik a zsidó állam, minden lényegtelennek és magától értetődőnek fog tűnni. Egy igazságos történész talán úgy találja majd, hogy végül is volt jelentősége annak, hogy egy pénztelen zsidó újságíró a zsidó nép legmélyebb válsága és a legundorítóbb antiszemitizmus idején rongyból zászlót készített, néppé kovácsolta a hanyatló tömeget, és képes volt ezt a népet a zászló köré gyűjteni.”³² □

32 ■ 1901. június 1. *Naplók*, III. 1151. old.